

Людмила СОРОЧУК

м. Київ

АРХАЇЧНІ СМИСЛИ ФОЛЬКЛОРНО-ОБРЯДОВОЇ ТРАДИЦІЇ В ЕТНОКУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ

Архаїка календарно-обрядової та родинної творчості становить з обрядом нерозривну єдність, в якій простежується зв'язок нащадків із предками, закони впорядкованості світу. Тому можна стверджувати, що календарна обрядовість відображає певні архаїчні елементи в етнокультурній українців.

The archaic of as calendar-ritual and family creation is indissolubly connected with a ritual and in this unity we can watch the connection of descendants and ancestors, laws of order in the world. That is why we can say that calendar rituals represent some archaic elements in the ethnoculture of the Ukrainians.

У контексті відродження української національної культури постає проблема дослідження фольклорно-обрядової традиції, яка є надзвичайно потужним інформаційним джерелом, що дійшло до сьогодення у формі окремих вкраплень образів та символів в обрядах і фольклорних текстах різних жанрів, які свідчать про наявність первинних закодованих знаків духовної пам'яті наших предків. Архаїка календарно-обрядової й родинної творчості становить з обрядом нерозривну єдність, в якій простежується зв'язок нащадків із предками, закони упорядкованості світу, а отже відображає світогляд українців.

Усна народна творчість як частина культурної спадщини українців є колективним витвором, етнофондом багатьох людських поколінь. Упродовж тисячоліть вона була чи не єдиним засобом узагальнення життєвого досвіду, буття наших пращурів, їхнього світосприйняття та втіленням народної мудрості. З цього приводу С. Килимник говорив: "Ці давні пісні-містерії, ігри та звичаї збереглися в душі кожного українця; не затратились вони на тому довгому, безконечному тернистому шляху

нашої нації, бо вони інтуїтивно, несвідомо, нам незрозуміло є тією святою і безконечною ниткою вічності, що пов'язує душі наші сьогодні з душами наших далеких пращурів, які створили цю культуру. Ось чому не затратилось усе це “[5, 177]”.

Уснопоетичне художнє слово, усна народна творчість або фольклор є однією із складових етнокультури. Український фольклор за змістом і характером поширення та функціонування тісно пов'язаний із різними етапами та способом життєдіяльності людей і становить вагомий частину народної традиційної культури українців. Важливі події в житті людини, родинні цінності, народний світогляд, релігійні вірування, естетичні прагнення, осмислення минулого, мрії про майбутнє – усе це знайшло увічнення у народній творчості.

Для фольклорно-обрядової традиції характерні колективність, варіантність, анонімність, синкретизм. Дійсність у фольклорі відображається словесно-музично-хореографічними формами творчості, які виражають світогляд народу, його життя і побут. М. Грушевський зазначав, що в кожного народу перед його писемною традицією лежить довгий ряд безписемної творчості, який сягає пракультурних глибин [2]. І справді, узагальнивши багатовіковий людський досвід, усна народна словесність, ритуали, обрядодійства відбивають не лише історію, а й ментальність, національну свідомість, мораль, етикет та звичаєво-правові установки спільноти.

Найхарактерніша ознака фольклору – це його усна форма творення. За допомогою фольклорних творів, які були і є “мистецтвом пам'яті”, народ віками передавав від покоління до покоління досвід свого життя, погляди на добро і зло, людські цінності тощо. Для усної народної творчості властиве поєднання колективного та індивідуального. Індивідуальне, створене однією людиною, швидко поширюється, доповнюється і стає колективним витвором, адже тексти творяться людьми, а отже, народною мовою, увібравши діалектні особливості, наголоси та інтонації.

Фольклорно-обрядова традиція розгортається і передається через тексти, образи й символи, які зумовлюють характер функціонування, спосіб моделювання навколишнього сві-

ту, створюючи можливість з'ясувати, як сприймали світ наші предки, як формувалось міфологічне мислення. Таке мислення існує у масовій свідомості і в наш час, поряд із філософськими пошуками, науковими знаннями, що базуються на аналізі фольклорних текстів, враховуючи психологічні та ментальні особливості українців.

Інтерес різних наукових досліджень до календарно-обрядової поезії, родинно-обрядової творчості зумовлюється тим, що в ній збереглися прадавні основи міфологічного мислення наших предків. Така основа хоча й уривчасто, однак дає можливість репрезентувати нашу етнокультурну. Тому дослідження українського фольклору було і є предметом багатьох наукових пошуків у філософії, етнології, лінгвістиці, етнопсихології та ін. Так, В. Гнатюк, характеризуючи поширені теорії про народну творчість, пов'язану із найдавнішими віруваннями, говорив, що жодна з них не може бути універсальна, бо не можна постановити всіх творів усної словесності пояснити одним способом [1, 133]. Особливий інтерес викликають наукові пошуки, обґрунтовуючи те, що у фольклорних текстах є структури, які концентрують і продукують прадавні міфологічні уявлення на основі архетипів.

Можна констатувати той факт, що під впливом світоглядних поглядів та суспільно-історичних змін усні тексти змінювалися, при цьому деякі взагалі зникли, натомість з'являлися нові. Як уже зазначалося, із часом багато архаїчних текстів було втрачено. Але на початку ХІХ ст. (1827 р.), після виходу в світ збірки “Малороссийские песни изданные М. Максимовичем” [7], почалися регулярні записи творів усної народної словесності багатьма дослідниками та фольклористами. Тому збережений матеріал, багатий образно-символічним наповненням, й репрезентує основні архетипи етнокультури українців.

Кожна культурна епоха має характерні архетипи, образи, символи, цінності, міфи, що зумовлюють властиві для даного етносу способи інтерпретації традицій, звичаїв, обрядів, способу життя та ментальність. Мова йде про надбання українського фольклору, наповненість усної народної словесності образами, символами, архетипами та цінностями.

Концептуальне вивчення архетипів етнокультури дозволяє аналізувати фольклорні тексти, в яких закодовано моделювання світу нашими пращурами. Найбільш архаїчним компонентом моделювання світу була позиція “верх – низ”. Верхній світ в усній народній словесності асоціюється із символами неба (“вирій”, птахи, ангели, Бог). Нижній світ (світ темряви, світ предків) асоціюється із символами потойбіччя (змії, жаби, демонологічні істоти). Між Верхнім і Нижнім світами є світ Земний. У цьому світі й проходить життя людей, де вони за допомогою різних фольклорно-обрядових дійств вступають у зв'язок із Верхнім і Нижнім світами. Такі уявлення про світобудову та ставлення до світу наших далеких пращурів розкриває архетип Світового дерева.

У багатьох фольклорних текстах Світове дерево уособлює універсальну концепцію світобудови, просторової орієнтації, що відбивається в різних його проявах (небесне дерево, дерево пізнання, дерево життя, дерево роду), а також у образах (вісь світу, світовий стовп, світова гора, яйце, райське дерево, Чумацький шлях). В українській традиції Світове дерево є цілісним і неподільним, де чітко виділяються добрі сили (верх), злі сили (коріння) та земний світ людей (стовбур). Як бачимо, всі структурні рівні Світового дерева склали картину Всесвіту. Концепцію образно-символічної структури Світового дерева, докладний семантичний аналіз, реконструювання та цілісність системи подає І. Мойсеїв у праці “Храм української культури (філософія семіосфери)”. Автор називає низ “грунтовний рівень” – зерно (насіння і камінь), що означає символіку циклізму культурного життя; “серединний рівень” (земля, дорога і річка), що означають просторові й часові виміри; “верхній рівень” (вершина і злет, сонце і зірка) [9, 447– 448]. Тому природно наші предки космос або світ уявляли в образі живого організованого об'єкта, схожого на дерево. Інколи в давніх світотворчих колядках космос називали деревом життя. Прикладом є колядка, записана Нечуєм-Левицьким:

*Колись то було з початку світу;
Втоди не було неба ні землі,
Серед моря та два дубочки.*

*Сіли, впали та два голубойці,
Два голубочці на два дубочки,
Почали собі раду радити,
Як ми маємо світ основати? [10, 74].*

Образ Світового дерева (“святе деревце”) в обрядодіях календарного циклу уособлював прагнення людей сприяти урожайності та родючості. Про це найкраще оспівується в українських колядках, щедрівках та веснянках.

У багатьох колядках Світове дерево наближається до господарського двору, і як райське дерево, дерево життя безпосередньо репрезентує родину господаря. Видатний український історик М. Грушевський в одному із досліджень зазначив: “Ми можемо собі тепер уявити, як се предвічне дерево, від котрого веде свій початок земля, небо і всі світила, і всі головні пожитки людські, запливло кінець кінцем на нинішній двір господаря, тримаючи на собі й леліючи його родину” [2, 236].

У родинно-обрядовій творчості Світове дерево сприяє добробуту в родині. Тому “дерево” часто використовують під час проведення весільної обрядовості, де цей атрибут називається „весільним деревцем” чи „вільцем”.

Род (рожай, рід) у міфопоетичному світі поставав творцем всесвіту, опікуном долі, дерева життя. На думку деяких дослідників, Род перетворився в хатнього домовика, який, за повір’ям, жив біля домашнього вогнища, був його охоронцем. Род уособлював і нащадків одного предка, тобто був пов’язаний з усім родом. Він єднав померлих предків, живих нащадків і майбутні покоління [12, 9].

Наведемо приклад, як через образи й символи у фольклорі розгортається притаманний українцям архетип Роду. У текстах багатьох колядок оспівується та пошановується рід:

*Да бувай здоров і віку довгого, сам собою,
Із своєю жонюю, з усім родом [11,8].*

Для різдвяно-новорічної обрядовості характерне возвеличення й шанування “Дідуха” (зібрані у сніп чи пучок колосся пшениці або жита). Господарі за звичаєм ставлять “Дідуха” на покуті, який є не тільки прикрасою домівки а й символізує

свято Коляди, предків роду, старійшину роду. Раніше люди вірили, що “Дідух” оберігає всю родину. А під час проведення поминальних днів архетип Роду символізується через запалені свічки у свічниках. Безперечно, в українській традиції пошанування роду збереглося ще з давніх часів, коли архетип Роду був невіддільним від архетипу Світового дерева. Із плином часу, зі зміною культурних традицій Бог родючості став покровителем родини. Тому родова, родинна тематика звучить у багатьох родинно-обрядових піснях, казках, прислів'ях, приказках, драматичних дійствах “Водіння кози”.

Таким чином образи й символи в українській фольклорно-обрядовій традиції утворюють образно-символічну систему, відображають архетипи, на основі яких розкривається прадавній (міфологічний) світогляд наших пращурів.

Український фольклор різноманітний за жанровою характеристикою. Він складається з двох великих підрозділів: *поетичного* (віршованого), що найяскравіше виражений у пісенності; *прозового*, що об'єднує різні оповідні види народної творчості казки, легенди, перекази, усні оповідання, анекдоти. Український вчений, дослідник фольклору Ф. Кирчів вирізняє ще і третій підрозділ художньої словесної творчості – *драматичний*, що виступає у формі окремих діалогів, п'єс, сенок для вертепу, народних ігор [6, 193-220].

Варто зазначити, що характерною ознакою поетичного фольклору є віршована форма. Безперечно – це народні пісні, адже саме пісня займає особливе місце в житті українців. Народна пісня поєднала в собі естетичне вираження світосприйняття, є джерелом натхнення, взірць творчості та високої духовності народу. Народні пісні характеризуються правдивістю та реалістичністю людських переживань та почуттів. Пісенна творчість українців збагачувалась протягом століть, тому її розглядають як безцінне надбання української музичної культури.

Як зазначалося вище, архаїчні уявлення, релігійні культи та давня міфологія зумовили ритуальну поведінку наших далеких пращурів, яка відображає умови життя та побуту. Впродовж певного часу сформувались та утвердились календарно-обрядові традиції, які увібрали в себе особливості природної

циклічності, різні етапи сільськогосподарської праці. Особливість родинної обрядовості є те, що в ній об'єдналися ритуально-обрядові дії з піснями, які виконуються з нагоди основних етапів життя людини.

Фольклорно-обрядова традиція своїм змістом, певними ознаками донесла багато елементів архаїки, які здавна перебувають під охороною обряду. Тому календарна та родинна поезія разом з обрядами є неподільною цілісністю, що збереглася в народних традиціях, де значна увага приділяється єдності людини і природи, космогонічним уявленням, таємничості народження і смерті, нерозривному зв'язку нащадків із предками та пошукам відповідей на запитання щодо світобудови.

Багатий і різноманітний народнописаний матеріал українців представляє обрядова поезія. Архаїчні уявлення, релігійні культу та давня міфологія зумовили ритуальну поведінку наших пращурів, пов'язану з життям, побутом та різними видами праці. Спочатку це були своєрідні обрядові пісні – замовляння, що мали сакральне-магічне значення і супроводжувались ритмічними рухами, імітацією явищ природи, певних трудових навичок. Такі ритуальні тексти лягли в основу календарно-обрядової поезії.

Зміст календарно-обрядової поезії розкривається ширше, враховуючи її міфологічну основу й образно-символічне наповнення. Календарно-обрядова поезія утворює замкнене коло, характеризує циклічність природи, відображає чергування періодів роботи та відпочинку, об'єднуючись навколо чотирьох найбільших свят – Новий рік – Коляда, Великдень, Купайло та Спас.

До зимового циклу календарних пісень належать колядки та щедрівки. Це – новорічні вітання, побажання успіхів та щедрих врожаїв у новому землеробському році, величання господарів, їхньої родини, прославлення праці хлібороба та її здобутків.

Весняний цикл складається з веснянок і хороводних ігор. За змістом веснянки характеризуються і служать для заклинання весни, підготовки до польових робіт тощо.

В Україні поширеними є “русальні пісні”, а на межі між весною і літом – петрівчані пісні. У них оспівується весняна при-

рода, народний звичай, велике місце відведено темі кохання.

Великий пласт в обрядовій поезії займають купальські пісні. У піснях присутні мотиви купання, плетення та пускання вінків на воду, вибір пари. Оспівується молодість, краса природи. Купальські пісні, що збереглися до наших днів, є сакральними і виявляють тісний зв'язок із давніми віруваннями, коли цей період вважався поєднанням життєдайних стихій води і сонця.

Окрему групу обрядової пісенності становлять пісні жнивварського періоду, присвячені збиранню врожаю, возвеличенню людської праці та подяка за щедроти землі. У жнивварських піснях разом з возвеличенням праці на землі оспівуються образи сонця, місяця, ясних зірок, веселки, які супроводжували людей у їхній роботі. Місяць постає в образі срібного серпа, а зірки порівнюються з копами пшениці.

Однією з найкращих в усній народній творчості є родинно-обрядова поезія. Це система ритуально-обрядових дій у пісенно-музичному супроводі, які виконуються під час основних подій в житті людини – від народження до смерті. Як і календарно-обрядова творчість, родинна обрядовість зародилася й виникла на основі давніх вірувань та культів і тісно пов'язана з магією.

До родинно-обрядових пісень належать твори, пов'язані з народженням дитини, колискові, весільні та плачі й голосіння. На жаль, останніх зразків залишилося мало. Фольклорні тексти, які виконувались під час народження дитини – наближені до замовлянь, функціонально носять магічний характер і мають символічне значення. Загалом, обряди, пов'язані з появою дитини на світ, що супроводжувалися уснопоетичним художнім словом, є архаїчними і відображають давні вірування та магію.

Окрему групу складають колискові (“материнські пісні”), яким властива тематична й сюжетна різноманітність, барвистість образів і символів. Українські колискові пісні мають велику естетичну, пізнавальну та виховну цінність.

Найбільш різноманітний серед родинно-обрядових пісень є весільний цикл. Весільні пісні переплітаються з обрядовими, утворюючи ціле весільне дійство, народну драму. Українське весілля як цілісна родинна драма складається з цілої системи обрядових дій, монологів, весільних пісень, хореографічних

елементів та ігор є довготривалою святковою церемонією.

Весільна обрядовість має, переважно, характер замовляння щастя, багатства, доброї долі для молодих. Весільні пісні визначаються великою різноманітністю образів нареченого й нареченої, їхніх батьків, весільних гостей, передаючи своїм змістом високу естетику та шанування роду. У весільній обрядовості збережені елементи вшанування предків, старійшин роду, батьків наречених а також чужинців (непрошених людей, запорожців). Варто згадати, що весільні пісні розкривають образи й символи води, вогню, хліба (зерно, весільний коровай), а в піснях нареченого часто називають голубом, соколом, а наречену – голубкою, калиною.

Ще один різновид родинного фольклору – плачі й голосіння, що виконуються у похоронному обряді як прощальні речитативи. Голосіння характеризуються протяжним промовлянням і мають давнє архаїчне походження.

Фольклорно-обрядова традиція зазнає трансформації та оновлення в різні епохи, але не втрачає остаточно своїх позицій. “Трансформація давніх вірувань не означає зникнення величезного шару народної культури, – зазначає С. Мишанич, – це поступовий перехід давніх сюжетів і мотивів, образів і світоглядних уявлень у нову систему художньої творчості – фольклор. Колись нерозчленований масив народної міфології став згодом тією основою, з якої витворилася жанрова система фольклору – казки, легенди, переклади, оповідання, балади, героїчний епос, обрядовий цикл тощо” [8, 204-205]. Такі погляди підтвердила у своїх дослідженнях Л. Дунаєвська, яка говорила, що фактор міфологічної природи сюжету – це те, що об’єднує легенду, повір’я й казку [4, 35]. Продовжив цю думку і В. Давидюк, стверджуючи, що значна частина первісних міфів збережена в українських казках, календарних обрядах і піснях, замовляннях, легендах, оповідях і навіть у найдавніших загадках.

Таким чином, трансформуючись упродовж століть, багато кращих зразків української народної творчості збереглися й набули високої естетичної цінності в художній словесності. Багатство й різноманітність фольклорних текстів, поєднуючись із обрядами, стали традицією культурного надбання українців,

залишаючись при цьому важливим засобом задоволення культурних потреб. Українці як нація, розвиваючи свою культуру, намагалися виявити власну неповторність, віддзеркалюючи свої відчуття, переживання, мрії у слові, пісні, обряді. Таким чином, протягом тривалого часу утворився своєрідний “фольклорний фонд”, народні звичаї та традиції, які є вагомую частиною етнокультури.

Література:

1. Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. – К., 1966, – 246 с.
2. Грушевський М. Історія української літератури. В 6 Т. 9 кн. – К., 1993, Т. I. – 390 с.
3. Там само.
4. Дунаєвська Л. Українська народна казка. – К., 1987. – 35 С.
5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. У 2-х кн. – К., 1994. – кн. I. – 392 с.
6. Кирчів Ф. Усна народна словесність / Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження. У 2-х Т., Т 2. Духовна культура. – Львів, 2002, – 420 с.
7. Максимович М. Малороссийские песни изданные М. Максимовичем. – М., 1827. – 239 с.
8. Мишанич С. Усна народна творчість / Культура і побут населення України. – К., 1993. – с. 204-205.
9. Мойсеїв І. Храм української культури (філософія семіосфери). – К., 1995. – 464 с.
10. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 1992. – 87 с.
11. Сумцов М. Научное изучение колядок и щедривок // Киевская старина. – К., 1886. –№ 2. – 330 с.
12. Ткач М. Дерево роду. – К., 1995. – 112 с.